

Onwillig Brussel

EEN VERHAAL OVER
JODENVERVOLGING
EN VERZET

LIEVEN SAERENS

BELGIUM
CEGESOMA

DAVIDSFONDS
UITGEVERIJ

Saerens, Lieven

Onwillig Brussel. Een verhaal over Jodenvervolging en Verzet

© 2014, Lieven Saerens en Davidsfonds Uitgeverij nv

Blijde Inkomststraat 79, 3000 Leuven

www.davidsfonds.be

www.twitter.com/davidsfonds

www.facebook.com/davidsfondsuitgeverij

Vormgeving: Punch, Charlotte Van Lancker

Omslagfoto: de zesjarige Paul Halter, gekleed in een
matrozenpakje (© Auschwitz-Stichting, Brussel)

www.cegesoma.be

D/2014/0240/46

ISBN 978-90-5908-556-5

NUR 688, 689

Alle rechten voorbehouden.

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd,
opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand
en/of openbaar gemaakt in enige vorm of op enige wijze,
hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen
of op enige andere manier zonder voorafgaande schriftelijke
toestemming van de uitgever.

INHOUD

Verantwoording	6
Vooraf	7
Jiddischland	11
Joden en goys	34
De bezette stad	59
Klopjacht en deportatie	79
De eigenzinnige stad	101
Hulp en verzet	125
De bevrijde stad	166
De herinnering en de erkenning	183
Bibliografie	206
Afkortingen	231
Personenregister	232

VERANTWOORDING

Dit boek is een productie van het Cegesoma, het Studie- en Documentatiecentrum Oorlog en Hedendaagse Maatschappij. De aanleiding ervoor waren de verontschuldiging die gewezen burgemeester van Brussel, Freddy Thielemans, op 2 september 2012 aanbood voor de medewerking van de Brusselse autoriteiten aan de vervolging van de Joodse bevolking. Hij wou daarmee de zeventigste verjaardag herdenken van de razzia die de Duitse politie in 1942 uitvoerde tegen de Joodse bewoners van de Marollenwijk. Cegesoma-onderzoeker en specialist in de Jodenvervolging Lieven Saerens zette zich aan het schrijven van dit originele boek, dat uiteindelijk de titel *Onwillig Brussel* meekreeg. In het bijzonder wil ik de Conferentie van Burgemeesters van Brussel danken voor haar steun aan dit project. Ik hoop dat u evenzeer geraakt zult zijn door de inhoud van dit boek als wij bij het realiseren ervan.

Rudi Van Doorslaer
Directeur CEGESOMA

JIDDISCHLAND

1

‘Luitenant-kolonel Gontcharoff van het leger van tsaar Nicolaas II tekent de geboorteakte van mijn vader, allicht eraan toevoegend “Nog een Jood meer!” Het is 11 uur, de ochtend van 22 februari 1890. Drieënvijftig jaar later zou ik zelf de gelegenheid hebben de barre Poolse winter te leren kennen.’ Zo begint Paul Halter zijn memoires. Hij vertelt over zijn vader Joseph die in Warschau geboren is wanneer dat nog deel uitmaakt van het Russische Rijk. Joseph is de zoon van een drukker van een Jiddisch blad van de socialistische *Bund*, de Algemene Joodse Arbeidersbond, en leert voor horlogemaker. Ook hij wordt lid van de *Bund*. Joseph is een overtuigd internationalist en lid van de Esperantobeweging. In 1911 huwt hij Rywka Horowitz, een Joods meisje uit een naburig dorp.

Door het aanhoudende antisemitisme in Russisch Polen en de lange, voor Joden bijzonder zware militaire dienst, besluit Joseph te emigreren. De keuze valt op Zwitserland, ‘het land van de uurwerken en de koekoeksklokken’. Een uitgelezen plek om zijn vaardigheden te tonen. In 1915 wordt dochtertje Marie geboren. Een jaar later volgt broertje Sam en Paul sluit in 1920 de rij.

Josephs werk wordt door zijn werkgevers erg gewaardeerd. Zijn echtgenote begint een handeltje in fantasieartikelen. Maar er zijn ook Josephs talrijke contacten met revolutionaire Bundisten en Esperantisten die de Zwitserse autoriteiten verontrusten. Immigranten worden bijzonder goed in het oog gehouden. De familie begint zich ongemakkelijk te voelen. Joseph moet opnieuw op zoek naar uitwijkmogelijkheden. Via zijn kennissenkring worden die snel gevonden. Paul: ‘Mijn vader heeft vrienden die, net als hij, Polen verlieten, om vervolgens via Zwitserland in België te belanden. Allen roemen de democratie en het warme onthaal daar. Ga voor België!’

Joseph trekt een aantal keren op verkenning om de overkomst van zijn gezin voor te bereiden. Tijdens een van die tochten sterft dochtertje Marie aan een longontsteking. In 1921 vestigt de familie zich in Brussel aan het Noordstation. Joseph opent een horlogewinkel. Moeder Rywka trekt de straat op voor de verkoop van namaakjuwelen.

Het is geen toeval dat het gezin Halter zich in de buurt van een station vestigt. Dat geldt ook voor vele andere Joodse migranten in die jaren na de Eerste Wereldoorlog. Even kenmerkend is dat, anders dan de meeste Italiaanse en Poolse inwijkelingen, de Joodse familie Halter op eigen initiatief naar België is gekomen en niet de intentie heeft om ooit nog terug te keren.

Zoals voor andere Oost-Europese Joden zet het heersende antisemitisme in het thuisland tot migratie aan. Ook de militaire dienst is een factor die het vertrek bespoedigt. In het Russische leger – en na de Eerste Wereldoorlog ook in het Poolse – tiert het nationalisme en antisemitisme welig en zijn de levensomstandigheden beneden alle peil. Maar misschien is de meest doorslaggevende reden de verpaupering en het uitzichtloos bestaan. Het kapitalisme is in die decennia ook Oost-Europa binnengedrongen. Daardoor kunnen Joodse ambachtslui niet meer concurreren met de industrie. En ook de snelle demografische aangroei van de Joodse bevolking speelt een rol.

De familie Halter behoort tot de tweede migratiegolf van Joden naar België. Los van de kleine kern van Joden die al decennia in België wonen, zijn er drie golven. Een eerste op het einde van de negentiende eeuw. Ze bestaat uit Joden uit het Russische Rijk en Oostenrijks Galicië, in feite het voormalige Polen. De migranten richten zich op Antwerpen en Brussel, waar ze zich in de stationsbuurten vestigen. Tijdens de **negentiende** eeuw telt Brussel het grootste aantal Joden, maar vanaf het begin van de **twintigste** eeuw doet Antwerpen een inhaalbeweging. In 1906 wonen er in Antwerpen en Brussel respectievelijk vijftienduizend en tien- à twaalfduizend. In 1914, vóór het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog, verblijven er achtendertig- à tweeënveertigduizend Joden in België.

Door de Eerste Wereldoorlog daalt het aantal vreemdelingen spectaculair. Velen worden als onderdanen van een vijandige mogendheid uitgewezen. Anderen vluchten wegens het oorlogsleed naar het buitenland en keren niet meer terug. In de jaren 1920 begint een tweede, al even spectaculaire nieuwe migratie van Joden. Ditmaal hoofdzakelijk vanuit het na de oorlog heropgerichte Polen. Door de migratiewetten die de Verenigde Staten in 1921 en 1924 uitvaardigen, zoeken steeds meer Joden hun vaste verblijfplaats in België, met als piek 1924-1930.

De kleine kern van al decennia in België verblijvende en geïntegreerde Joden raakt volledig in de minderheid. Antwerpen heeft Brussel definitief voorbij gestoken. In 1930 wonen er ongeveer vijftigduizend Joden in België, waarvan

eenentwintigduizend in Brussel en vijftwintigduizend in Antwerpen. Midden jaren 1930 schat een Joodse bron het aantal Oost-Europese Joden in het Brusselse op niet minder dan negentienduizend vijfhonderd, hoofdzakelijk afkomstig uit Polen. De overgrote meerderheid van de Poolse Joden is afkomstig uit de provincies Warschau, ongeveer veertig procent, en Łódź, ongeveer zevenendertig procent. Intussen is er in de jaren 1930 een nieuwe, derde migratiegolf vanuit nazi-Duitsland gevluchte Joden op gang gekomen.

Vóór 1933 kunnen vreemdelingen een verblijfsvergunning krijgen indien ze zich vier maanden na hun eerste aanmelding inschrijven in het bevolkingsregister. Vanaf 1933 dienen ze jaarlijks een nieuwe aanvraag tot verblijfsvergunning in te dienen. West-Europese migranten kunnen hun verblijf relatief eenvoudig reguleren: vanuit België zelf. Voor Oost-Europese Joden is er vanwege de Belgische autoriteiten een andere houding. Eenmaal in België aangekomen wordt hen gevraagd zich naar een Belgisch consulaat in het buitenland te begeven, om van daaruit een visum aan te vragen. Wie dat niet doet wordt uitgewezen. Voor het verkrijgen van een verblijfsvergunning moeten de vreemdelingen zich wenden tot de Vreemdelingenpolitie (over de Vreemdelingenpolitie, zie verder). Kenmerkend voor de Joodse migranten is de grote mobiliteit: ze verhuizen voortdurend. In feite is er ook sprake van 'kettingmigratie': de inwijkelingen vestigen zich in plaatsen waar al familie of kennissen wonen.

De meerderheid van de Oost-Europese Joden verzeilt in traditionele Joodse sectoren, de commerciële dienstverlening en de kleinschalige en ambachtelijke luxegoederennijverheid. De lage industriële ontwikkelingsgraad van die sectoren laat kleine Joodse patroons toe een eigen zaak op te starten met meestal Joodse arbeiders. De minstens even talrijke Joodse handelaars, winkeliers en leurdere staan in voor de verkoop van die goederen. De Poolse en Italiaanse migranten, veelal katholieken, komen in de mijnbouw en metaalnijverheid terecht. Ook Joden gaan daar aanvankelijk aan de slag, om dan om te schakelen naar typisch Joodse sectoren.

2

Chil Elberg is amper enkele maanden oud wanneer hij in 1924 met zijn ouders, Josef Elberg en Hinda Bitter, en oudere zus Perla vanuit de Poolse provincie Łódź in België arriveert. Eigenlijk zijn ze op weg naar Palestina, maar een ongeval van Chils moeder doet hen stranden in het Luikse. Chils vader, nochtans ingenieur, ziet zich genooddaakt om er als mijnwerker aan de slag te gaan. Aanvankelijk wordt hij financieel gesteund door zijn vader in Polen, een rijke eigenaar van een grote houtzagerij en grootgrondbezitter. Wanneer in 1936 zijn vader overlijdt, houdt de steun op en trekt het gezin naar Brussel. Chil komt er op zijn veertiende in de